

Muhtâr es-Sekafî Hareketindeki Gâîî Davranışlar ve Muhtâr es-Sekafî'nin Bu Davranışlar Karşısındaki Tutumu

YASIN KURNAZ

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Kadınhanı İlçe Müftülüğü, Konya, Türkiye
yasinkurnaz@windowslive.com

Geliş Tarihi / Received Date : 08.09.2020
Kabul Tarihi / Accepted Date : 27.12.2020
Yayın Tarihi / Published Date : 31.12.2020

Atıf/ Cite as

Kurnaz, Yasin. "Muhtâr es-Sekafî Hareketindeki Gâîî Davranışlar Ve Muhtâr es-Sekafî'nin Bu Davranışlar Karşısındaki Tutumu". *İstem*, 18/36 (2020): 499-520.
<https://doi.org/10.31591/istem.848042>

Öz

Kûfe'de, Hz. Hüseyin'in intikamını almayı sloganlaştırarak ortaya çıkan ikinci oluşum Muhtâr es-Sekâfî hareketidir. Muhtâr, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye tarafından görevlendirildiği iddiasıyla hareket ederek Kûfe'yi ele geçirmiştir. Sonra Şam yönetiminin üzerine gönderdiği orduyu yenmiş, şehirde kendisine muhalif olanların isyanını bastırması, Hicaz'daki Abdullah b. Zübeyr yönetimi ile mücadele etmiştir. Ardından Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi olup Basra valiliği görevini yürüten Mus'ab'ın önderliğindeki orduya mağlup olmuştur. Böylece Kûfe'deki bir buçuk senelik iktidarı çok sayıda taraftarının ve kendi hayatının sona ermesiyle bitmiştir. Birden fazla cepheye savaş tutan Muhtâr ve bu harekete katılan bazı kimselerin İslâm dininin itikadî sınırlarını zorlayan davranışlar sergilediklerine dair iddialar vardır. Onun ve taraftarlarından bazılarının gâîî davranışlarda bulunduğunu bildiren rivayetler Muhtâr es-Sekafî hareketinin Kerbelâ'nın vicdanlardaki yarasını kapatabilecek nitelikteki başarılarını gölgede bırakmaktadır. Bu gâîî tutumları incelemek, dönemin siyasetinin, dönem halkının Muhtâr hareketi hakkındaki algısının ve Muhtâr siyasetinin amaçlarının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Muhtâr, Mevâlî, Gâliyye, Şîa.

Abstract

Gâîî Behaviour In The Mukhtar al-Thaqafî Movement And The Attitude Of Mukhtar al-Thaqafî Against These Behaviors

The second formation that emerged in Kufah by sloganizing the revenge of Hussain is the Mukhtar es-Thaqafî movement. Mukhtar conquered Kufa by acting with the claim that he was commissioned by Muhammad ibn al-Hanafiyyah, son of Ali. Then, he defeated the army sent by the Damascus administration, suppressed the revolt of those who opposed him in the city, struggled with the administration of Abdullah bin Zubair administration in Hejaz. Then he was defeated by the army led by Mus'ab, who was the brother of Abdullah bin Zubair and was the

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

governor of Basra. Thus, his one and a half year of power in Kufah ended with the end of his and his many followers. There are some claims that Mukhtar, who fought on more than one fronts, and some people who participated in this movement, exhibited some behaviours that pushed the faith limits of the Islamic religion. The narrations, stating that he and some of his followers had gālî behaviours, also overshadowed the successes of the Mukhtar es-Thaqafi movement, which could heal the wounds of Karbala in inner consciences. Examination of these gālî behaviours will contribute to understanding the politics of the period, the perception of the people of the period about the Mukhtar movement and the aims of the Mukhtar movement.

Keywords: History of Islam, Mukhtar, Mewali, Ghaliya, Shia.

Giriş

Muhtâr es-Sekafî Taif'te 1/622'de doğmuştur.¹ Babası Ebû Ubeyd, sahâbîdir.² Kendisinin ise sahâbî olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Muhtâr'ın Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde herhangi bir faaliyetine rastlanmamaktadır. Babası, Ebû Ubeyd, Hz. Ömer döneminde İran seferlerinde İslâm ordusunun komutanı olarak görev yapmıştır. Tarihte Köprü Savaşı olarak bilinen harpte babası ve tüm kardeşleri şehit olmuştur. Annesinin de bu harbe katıldığı ve sağ çıkmayı başardığı bilinmektedir.³ Bir rivayette Muhtâr'ın da bu harbe katıldığı aktarılsa da yaşının küçük olması ve konu hakkında ilerleyen yıllarda herhangi bir bilginin rivayetlere yansımaması nedeniyle bu bilgi şüphe uyandırmaktadır.⁴ Muhtâr'ın kız kardeşi Safiyye, Abdullah b. Ömer'le evlenmiştir. Abdullah b. Ömer'in Safiyye'den olma oğlu ile Muhtâr'ın kızı evlenerek aralarındaki hısımlık bağı kuvvetlenmiştir.⁵ Muhtâr'ın, Köprü Savaşı'ndan sonra tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Medâin'deki amcası Sa'd b. Mes'ud'un yanına yerleştiği anlaşılmaktadır. Amcası Sa'd'ın, hem Hz. Ömer hem de Hz. Ali döneminde birçok görev alarak şehrin siyasî hayatında yeri olduğu görülmektedir.⁶ Özellikle Hz. Ali'nin Medâin valiliği görevini yapan Sa'd'ın Hz. Ali taraftarlığı, yeğeni Muhtâr tarafından da devam ettirilmiştir.⁷ Muhtâr'ın siyasî hayattaki ağırlığı özellikle Kerbelâ hadisesinden sonra zikredilen olaylarda hissedilmektedir. Yezid b. Muâviye'nin hilafete geçmesinden sonra Küfe'li taraftarından

¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-eshrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996/1417), 6/375; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-taberî, Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 2/402; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997/1417), 2/6.

² Belâzûrî, *Ensâb*, 6/375; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe (Ahbârü's-sahâbe)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989/1409), 4/347; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986/1407), 8/289; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/1415), 6/275.

³ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/376, 476; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, 1960), 113; Taberî, *Târîh*, 3/458-459; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/273-279.

⁴ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/376; Yasin Kurnaz, *Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri (1/622-67/687)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 13.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1410), 8/345; 5/155; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/347; Ahmet Turan Yüksel, *Abdullah b. Ömer (Hayatı ve Şahsiyeti)*, (Konya: İdeal Ofset, 2004), 13.

⁶ Taberî, *Târîh*, 4/173-174.

⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, 3/32; Taberî, *Târîh*, 4/565; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/632.

şehre çağrılan Hz. Hüseyin'in önden yolladığı Müslim b. Akîl'i ağırlayan ve ona yardım eden Muhtâr,⁸ bu davranışı neticesinde Küfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından kırbaçlanmış, öldürülmek üzere hapse atılmış ve ancak Muhtâr'ın kız kardeşinin eşi olan Abdullah b. Ömer'in ricasıyla kurtulabilmiştir. Muhtâr hapisteyken Kerbelâ hadisesi yaşanmıştır. Muhtâr, vali tarafından şehirden sürülünce Mekke'ye gitmiştir.⁹ Burada Şam ordusuna karşı Abdullah b. Zübeyr'in önderliğindeki Mekke savunmasında Abdullah b. Zübeyr'in yanında savaşmış ve Abdullah b. Zübeyr'den umduğu iltifatı görmeyince Küfe'ye dönerek kendi kıyamını başlatmıştır.¹⁰ Kendisinden önce şehirde Hz. Hüseyin'in intikamı parolasıyla hareket eden Tevvâbîn hareketi, ilk zamanlarda Muhtâr'ı hedeflerine ulaşmakta engellemiştir. Ancak onların Şam ordusu karşısında hezimete uğramasıyla Muhtâr'ın önü açılmış¹¹ ve önce kendi taraftarlarıyla Küfe'yi ele geçirmiş,¹² ardından Şam'dan gelen Ubeydullah b. Ziyâd ordusunu, komutanı İbrâhim b. Eşter'le yenmiştir.¹³ Bu sırada kendisine karşı mevâlîye tanınan hakları gerekçe göstererek ortaya çıkan eşrâf isyanını bastırmış ve bu isyan nedeniyle o zamana kadar mütesahil davrandığı bu kimseleri, Hz. Hüseyin'in kanına karıştıkları gerekçesiyle öldürdüğü bir dizi infaz gerçekleştirmiştir.¹⁴ Böylece Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'e karşı savaşan Küfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd ve Küfe'de Kerbelâ'nın neredeyse baş aktörleri olarak bilinen kimseleri öldürerek Hz. Hüseyin'in intikamını alma iddiasını büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Tüm bunlara bir de Hicaz'daki Abdullah b. Zübeyr'le girdiği mücadeleler eklenmiştir.¹⁵ Nitekim eşrâf isyanından sonra bazı kimseler Basra'ya kaçmışlar ve burada Abdullah b. Zübeyr'e bağlı ve kardeşi Mus'ab tarafından yönetilen şehirde toplanmışlardır. Birlikte Muhtâr'ın üzerine yürümüşler ve Küfe şehir konağına Muhtâr ve taraftarlarını sıkıştırmışlardır. Muhtâr ve az sayıda birkaç adamı çarpışarak ölmeyi tercih etmişlerdir. Adamlarının çoğu ise teslim olmuşlar, buna rağmen Mus'ab tarafından infaz edilmekten kurtulamamışlardır.¹⁶

Görüldüğü üzere Muhtâr bir buçuk senelik Küfe iktidarında birden fazla cephede birden fazla düşmanla savaşmıştır. Kendisinden hemen sonra adam-

⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 2/77; Taberî, *Târîh*, 5/355; Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Küfî, *el-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991/1411), 5/33.

⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 6/377; Taberî, *Târîh*, 5/570-571; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 5/145-146.

¹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 5/340-343,347; Taberî, *Târîh*, 5/575-577.

¹¹ Belâzürî, *Ensâb*, 6/379-380; Taberî, *Târîh*, 5/578-584; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/207-210.

¹² Belâzürî, *Ensâb*, 6/292-293; Taberî, *Târîh*, 6/30-31; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/239; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî (İran: Serveş, 2000), 2/160-162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/300.

¹³ Belâzürî, *Ensâb*, 6/426-427; Taberî, *Târîh*, 6/90-91; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/281-282.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, 6/47-51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/306-308; Kurnaz, *Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî*, 134-174.

¹⁵ Muhtâr'ın Küfe yönetimini Abdullah b. Zübeyr'e bağlı vali Abdullah b. Mutî'den alması için bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/292-293; Taberî, *Târîh*, 6/30-31. Abdullah b. Zübeyr'in Küfe'yi Muhtâr'ın elinden geri alması için giriştiği mücadele için bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/447; Taberî, *Târîh*, 6/71-72. Muhtâr birliklerinin Abdullah b. Zübeyr birlikleri ile er-Rakîm denilen mevkiye çarpışmaları hakkında rivayetler için bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/419-421; Taberî, *Târîh*, 6/72-75. Muhtâr'ın Mekke'de Muhammed b. Hanefiyye'yi Abdullah b. Zübeyr'den kurtarmak için gerçekleştirdiği operasyon için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/75-76; Belâzürî, *Ensâb*, 3/283-284; Taberî, *Târîh*, 6/76-77.

¹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 6/427-431, 442-443; Taberî, *Târîh*, 6/93-116.

larının çoğunu kaybetmiştir. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesini sloganlaştırarak Hz. Hüseyin'in kanına karışanlardan birçoğunu öldürmüştür. Öldürülmesinden sonra ise arkasında İslâm dininin sınırlarını zorlayan birçok itikat ve davranışın kendisine nispet edildiği rivayetlere konu olmuştur. Üstelik bu rivayetlerde sadece kendisi değil taraftarlarından bazıları da yer almıştır. Bu çalışma sözü edilen rivayetler üzerinde yapılan bir inceleme niteliğinde olup, Muhtâr'ın, taraftarlarının ve Muhtâr hareketinin daha iyi anlaşılmasını amaçlamıştır. Gâîl davranışlarda bulunan kimseler ve bu kimselerin tutumları incelenmiş; hareketin lideri konumunda bulunan Muhtâr'ın onlarla ilişkileri değerlendirilmiş, bu kimselerin etkinliği üzerinde durularak dönemin dinî algısının ve bunun siyasî şekillenmesinin anlaşılmasına katkı sunulmaya çalışılmıştır. Ayrıca tarihe mal olmuş şahıslar hakkında bir savunma geliştirmek değil, onları en doğru biçimde, hakikatte var oldukları konuma yerleştirmek amaçlanmıştır.

1. Muhtâr Es-Sekafî Hareketine Kadar Gâîlik Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Gâîl sözcüğü Arapçada "ğalâ-yağlû" fiil kökünden gelen ism-i faildir. *Gâîliyye* ise aynı kökten gelen sözcüğün sarfta ism-i mensup halidir. *Gâîl* sözcüğünün çoğulu *gulât*tir. Kelime, sarftaki tüm kalıplarıyla aynı anlam merkezinden hareketle kullanılır ki bunlar; haddi aşmak, ifrata kaçmak, ölçsüzlük, ölçüden çıkmak, bir şeyin sınırlarının dışına çıkmak anlamlarına gelir.¹⁷ *Gulûv* sözcüğü terim olarak Kur'an ve Sünnet'e dayalı genel İslâm anlayışının sınırlarını aşan inanç ve telakkileri nitelerken¹⁸ *Gâîliyye* ise terim olarak çoğunlukla Şîa'ya mensup olup aşırı düşünceler taşıyan ve İslâm toplumu tarafından tasvip edilmediği belirtilen kesimler için kullanılmaktadır.¹⁹ *Gâîliyye*'nin itikatlarına dair Fırak ve Makalat eserlerinin verdiği bilgiler, bu akımın İslâm'ın sınırlarını zorladığını göstermektedir. Hulûl, yani ilahi ruhun Hz. Peygamber'e, ondan da Hz. Ali'ye geçtiği ve Hz. Ali'nin ilah olduğu inancı bunlardandır.²⁰ Hz. Allah'ın insanlara ya da insanların Hz. Allah'a teşbih edilmesi,²¹ peygamberliğin sona ermeceği, imametın nübüvve evrildiği, imamların rec'at'ı,²² tenasüh,²³ Kur'ân-ı Kerîm'in batîni olarak tefsiri gibi itikatlar diğer bazı örneklerdir. Yine *Gâîliyye*'ye

¹⁷ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâhu tâcû'l-lüğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlimi li'l-Melâyin, 1987/1407), 6/2448; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmûatün mine'l-Mühakkıkîn (Darü'l-Hidaye, ts.), 39/178-179; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayın, ts.), 633.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Gulûv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/192.

¹⁹ Mustafa Öz, "Galiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/333.

²⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn vehtilâfî'l-müsallîn*, thk. Naîm Zerkûr (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005), 1/25; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânî'l-firkatî'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1977/1397), 227, 234; Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Halep: Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/173

²¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/26-27; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/173.

²² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/26-28; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/173.

²³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/26; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/173.

ait olan ve Hz. Allah'ın bilgisinin kesin olmadığı ya da Hz. Allah'ın fikir değiştirebileceği anlamına gelen bedâ düşüncesi vardır. Gâliyye'nin tenasühü kabul etmesi, onları ahireti inkâra götürmüştür.²⁴ Daha birçok itikadî aşırılıklara sahip²⁵ Gâliye'nin birçok grubu vardır ve sayıları hakkında 11,²⁶ 15,²⁷ 20²⁸ rakamları zikredilmektedir.

2. Muhtâr Es-Sekafî Hareketindeki Gâfî Unsurlar Ve Bazı Gâfî Davranışlar

Kaynaklar incelendiğinde *Gâliyye* sözcüğünün bir gruba işaret etmek üzere ilk kullanıldığı dönem Muhtâr hareketine rastlamaktadır. Ebû Mihnef'ten gelen rivayette gâfî oldukları belirtilen bu grubun isimleri de zikredilmektedir: Hind bint el-Mütekellife en-Nâtiyye, Leylâ bint Kumâme el-Müzeniyye, Ebü'l-Ahrâs el-Murâdî, Ebü'l-Hâris el-Kindî, Butayn (Batîn) el-Leysi ve Abdullah b. Nevf. Hind ve Leylâ'nın evinde toplandıklarını, burada bir meclis edindiklerini bildiren Ebû Mihnef bu kimseler hakkında "Gâfî Şiîler" ifadesini kullanmaktadır.²⁹ Buradaki gâfî sözcüğünün o dönemde mi kullanıldığı yoksa müellifin ifadesi mi olduğu belli değildir. Ali Avcu buradaki gâfî sözcüğünün bir dini gruba ad olarak verilmediğini, Taberî'nin onlar hakkındaki bakış açısının bir ürünü olarak kullanıldığını söylemektedir. Zira ona göre Gâliyye sözcüğü özellikle ulûhiyet noktasında aşırı söylemlere yönelenler için kullanılmaktadır. Ayrıca Taberî'nin aynı kişiler hakkında bir başka yerde Sebeî sözcüğünü aktarmasını buna delil gösterir. Dolayısıyla 1/8. asırda ortaya çıkan bu grubu gâfî olarak tanımlamak doğru değildir. Bununla birlikte tarihi süreçte, sözü edilen grubun sahip olduğu düşünce yapısı gelişme göstermiş ve Gâliyye'nin ilk nüvelerini oluşturmuşlardır.³⁰

Yukarıda ismi geçen kimselerin hayatları hakkında bilgi bulunmamakla birlikte onların mevâlî olabileceği tahmin edilir.³¹ Muhtâr es-Sekafî hareketinde gâfî olarak tanımlanabilecek tutumlarda, yukarıdaki isimler esas özne konumdadırlar. Rivayetler incelendiğinde Ehl-i Beyt taraftarlarıyla gâfî tutum sergileyenler arasında bir ayırım olduğu göze çarpmaktadır. Gâfî düşünceye sahip olanlarla diğer Ehl-i Beyt yanlıları aynı kişiler olmayıp hatta bu düşünce ayrılığından dolayı aralarında bir soğukluk bulunmaktadır. Örneğin Leyla bint Kumâme el-Müzeniyye, kardeşi Rifâa'dan hoşlanmamaktadır. Bunun sebebi ise Rifâa'nın kendisinin sahip olduğu gâfî düşüncelere ortak olmamasıdır.³² Gâfî davranışlarda bulunan bu kimseler, Kûfe'deki sıradan Hz. Ali taraftarlarını, kendilerinden farklı görmektedirler. Muhtâr taraftarları arasındaki bu ayrılığa

²⁴ Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyîn*, 1/29; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/173.

²⁵ Gulat-ı Şia'nın itikadi yönelimleri ve bu yönelimlerinin h. 2. Asrın sonuna kadar tarihteki gelişimi hakkında geniş bilgi için bk. Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 183-368.

²⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/173-190.

²⁷ Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyîn*, 1/25-33.

²⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 222.

²⁹ Taberî, *Târîh*, 6/103-104.

³⁰ Geniş bilgi için bk. Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 29-33. Taberî'nin aynı kişiler hakkında Sebeî ifadesi kullanması için ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, 6/83.

³¹ Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*, 58.

³² Taberî, *Târîh*, 6/103.

bir diğ̃er örnek çok daha çarpıcı niteliktedir. Yezid b. Şerâhîl, Muhammed b. Hanefiyye'ye bir mektup yazar. Bu mektupta özel olarak toplanan bazı kişilerin olduğunu ve bu kişilerin kendisi ve Ehl-i Beyt hakkında kabullenilmesi zor bazı düşüncelere sahip olduklarını bildirir. Bunun üzerine Muhammed b. Hanefiyye Kûfe'deki Ehl-i Beyt taraftarlarına, doğru insanlarla arkadaşlık kurmalarını, özel ve gizli mescitler edinmemelerini bildirdiği bir mektup gönderir.³³ Anlaşılan halkın belli bir kesiminin kafası bu konularda karışıktır. Zira bazı gâli düşüncelere karşı Kûfe içerisinde kararlı bir duruş sergilenememekte ve bizzat Muhammed b. Hanefiyye'den yardım istenmektedir. Bu durum, Muhtâr'ın kendi yetkileriyle gâli düşünceleri yok etme noktasında kararlı bir tutumunun olmadığı hissini de uyandırmaktadır. Zira yönetimde gösterdiği bu zafiyet, sorunların kendisinin aşılacak bizzat Mekke yoluyla halledilmesine sevk etmektedir. Birden çok sebeple böyle davranmasının mümkün olabileceğini tahmin etmekle birlikte Muhtâr'ı bu davranışa sevk eden asıl sâik, elinde kalan bir avuç adamını de çeşitli sebeplerle kaybetmeme çabası olmalıdır. Burada göze çarpan bir diğ̃er nokta ise bu gâli davranışlarda bulunan kişilerin herkesten önce Kûfe'deki Şîa'nın ilk nüvelerinden sayılabilecek Hz. Ali taraftarlarını rahatsız etmesidir. Anlaşılan Kûfe'de gâli davranışlarda bulunan kimselerin varlığı Hz. Ali taraftarları arasında her şeyden önce bir iç mesele olarak ortaya çıkmıştır.

Çalışmamızın konusu İslâm Mezhepler Tarihi alınına da temas edebilecek bir mahiyet arz etmekte ve Keysâniyye ve Muhtâriyye başlıklarında incelenmektedir. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalar bu kavramların Muhtâr döneminde kullanılmadığını; dolayısıyla herhangi bir itikadî mezhepten söz edilmesi için erken bir dönem olduğunu ortaya koymaktadır.³⁴ Buradan hareketle çalışmamızda Gâliyye, Keysâniyye gibi bir mezhep adı kullanılmamaktadır. Bunun yerine rivayetlerde yer alan eylemleri bireysel göstermek için "gâli davranışlar" ifadesi tercih edilmektedir. Dini cemaat ve mezheplerin tabii olarak gelişim süreçleri bulunduğunu, bu gelişim sürecinin neredeyse tamamının atlanılarak aktarılmasının her şeyden önce isim verme konusunda zorluk çıkardığını söyleyen Mehmet Ali Büyükkara bu yüzden söz konusu cemaat ve mezheplerin tarihteki varlığının anlaşılmasının da zorlaştığını ifade etmektedir.³⁵ Şimdi Muhtâr ve taraftarlarından bazılarının ne çeşit gâli davranışlarda bulunduğunu bildiren rivayetleri değerlendirelim.

2.1. Bedâ

Muhtâr'a yöneltilen gâli düşüncelerden en önemlisi "Bedâ" inacidir. Çünkü

³³ Taberî, *Târîh*, 6/103-104. Ali Avcu, Gâliyye hakkındaki bilgilerin tamamının muhalif müelliflerin eserlerden edinildiğini, bu eserlerin ise Gâliyye'yi itibarsızlaştırmak ve ötekileştirmekte olduğunu, Gâliyye'nin kendi kaynakları olmadığı için haklarındaki bilgilerin doğruluğunu teste etme imkânının olmadığını, bu nedenle de Gâliyye hakkındaki bilgilere dikkatle yaklaşılması gerektiğini söyler. Avcu, *İslâm'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa*, 183.

³⁴ Hasan Onat, *Emevîler Dönemi Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 105, 108; Avcu, *İslâm'ın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şîa*, 32-35.

³⁵ Bk. Mehmet Ali Büyükkara, "İslâm Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", *İslâmî Araştırmalar* 19/2 (2006), 261-262.

Gâliyye üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında günümüzde Gâliyye'ye ait inançlardan, Muhtâr'ın hayatında yer aldığı iddia edilen neredeyse tek inanış bedâdır. Esas itibarıyla bedâ konusu Muhtâr'ın gaybı bilmesi³⁶ ile birlikte düşünülmelidir. Zira bedâ düşüncesi, rivayetlere yansdığına göre Muhtâr'ın gaybı bilebildiğine olan inancın peşinden gelişmiştir. Bunun sebebi Muhtâr'ın istikbalde olacağını iddia ettiği olayların tam olarak gerçekleşmemesi üzerine yaptığı açıklamanın bedâ inancını geliştirmesidir.

67/687'de Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve onun Basra valisi Mus'ab b. Zübeyr, Muhtâr'ı ortadan kaldırmak üzere Küfe'ye doğru yola çıktığında Muhtâr da Küfe'den Ahmer b. Şumeyt komutasında bir orduyu harekete geçirmiştir.³⁷ Muhtâr'ın üzerine yürüyen Mus'ab b. Zübeyr kesin bir zafer elde etmiştir.³⁸ Mağlubiyet, Muhtâr taraftarları arasında bazı tartışmalara neden olmuştur. Bu zaferden sonra Muhtâr taraftarlarından birisi Muhtâr'a "Sen bize zafer vaat etmemiş miydin? diyerek çıkmıştır. Muhtâr ise "Allah, Kur'ân'da dilediğini sileceğini, dilediğini hali üzere bırakacağını buyurmaktadır, bilmiyor musun?" diyerek yanıtlamıştır. Râvi, onun bu sözünden dolayı bedâ fikrinin ilk sahibi olduğunu söylemiştir.³⁹ Muhtâr'ın savaş öncesinde motivasyonu sağlamak üzere yaptığı konuşmalar, mağlubiyetten sonra onun için eleştiri konusu olmuştur. Anlaşılan ordunun içinde Muhtâr'ın gayba muttâl olduğuna dair beklentiye sahip kişiler bulunmaktadır. Ancak bunların sayısı az olmalıdır. Aksi takdirde ilk mağlubiyette ordunun dağılması gerekmektedir. Ancak ilk saldırıyla gelen mağlubiyetten sonra Muhtâr, adamlarından dağılanları tekrar toplamakta zorlanmamıştır.⁴⁰

Bedâ fikri Muhtâr'a nispet edildiği gibi⁴¹ yukarıda Gâliyye'den olduklarını bildirdiğimiz isimlerden Abdullah b. Nevf'e de nispet edilmektedir. Yukarıda izah edilen hadisenin Muhtâr'ın değil de Abdullah b. Nevf'in başından geçtiği ve bu iddianın Abdullah b. Nevf'e ait olduğu Ebû Mihnef tarihiyle aktarılır.⁴² Bedâ inancının neredeyse ilk örneği niteliğindeki bu iddialar, Abdullah b. Nevf'in, Muhtâr'dan aldığı bilgi ve talimatlarla halka yansır. Abdullah b. Nevf'in, kendi sözlerini Muhtâr'a nispet etmesindeki maksadı daha az tepki çekmek ve kabul edilebilirliğini arttırmaya çalışmaktır. Bu yüzden taraftarları tarafından geliştirilen söylemelerin faturası Muhtâr'a kesilmektedir.⁴³ Nitekim Abdullah b. Nevf Muhtâr'a vahyedildiğini ve bunu halka yayması için Muhtâr'dan talimat aldığını iddia eder. Ancak bunu duyan Muhtâr bu gibi tutum ve davranışlardan ve Ab-

³⁶ Taberî, *Târîh*, 6/85; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnâût (Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1980/1405), 3/542.

³⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 6/429-430; Taberî, *Târîh*, 6/95.

³⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 6/430-431; Taberî, *Târîh*, 6/97.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/334-335.

⁴⁰ İbn A'sem *el-Fütûh*, 6/288.

⁴¹ Taberî, *Târîh*, 6/82-87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/334-335. Belâzürî, bu rivayeti temrîz sığasıyla aktarır. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/439.

⁴² Belâzürî, *Ensâb*, 6/438-439; Taberî, *Târîh*, 6/104.

⁴³ Avcu, *İslâmın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia*, 59.

dullah b. Nevf'den uzak olduğunu halka duyurur.⁴⁴

İslâm Mezhepleri Tarihi kaynakları bedâ inancının ilk kez Muhtâr tarafından dillendirildiğini söyler.⁴⁵ Şehristânî daha da ileri giderek Muhtâr'ın istikbalde olacak olayları bildiğini iddia ettiğini hatta onun "hükümlerde nesih nasıl caiz ise (istikbale dair) haberlerde de bedâ caizdir" dediğini aktarır.⁴⁶ İslâm Tarihi kaynakları ise Muhtâr'a atfedilen bu düşüncüyü Muhtâr'ın taraftarları arasında bulunan ve gâlif olarak nitelendirilen kişilere nispet etmeye meyyaldır. Özellikle Belâzürî asıl olarak bu görüşün sahibinin Abdullah b. Nevf olduğunu söylerken Muhtâr'ı ikinci plana atar.⁴⁷ Taberî de benzer bir tutum takınır ve bedâ inancının asıl sahibinin Abdullah b. Nevf olduğunu Muhtâr hareketinde yer alan ve Muhtâr öldürüldükten sonra da olaylara şahitlik eden Hasîra b. Abdullah'tan aktarır.⁴⁸ Mezhepler Tarihi ile İslâm Tarihi kaynakları arasındaki bu temel farkın Muhtâr'ın siyasî çizgisinden kaynaklandığı ve mevâlîden bazı kimselerin gâlif davranışlarının Muhtâr'a hamledilmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Muhtâr'ın mevâlîye karşı takındığı müsamahakar tutum bunda esas etmen-dir.⁴⁹ Özellikle bedâ düşüncesi ancak Muhammed b. Hanefiyye'nin ölümünden sonra Şii farklılaşmayı ortaya koyacak şekilde kullanılmıştır.⁵⁰

2.2. Muhtâr'ın Masum Olması

Muhtâr'ın masum olduğunun iddia edilmesi, Muhtâr es-Sekafî hareketindeki gâli tutum ve davranışlardan bir diğeri olmuştur. 66/686 yılında Muhtâr Kûfe'yi ele geçirmek üzere son hamlesini yapmak üzere Benî Müzeyne, Benî Ahmes ve Benî Bârik kabilelerinin evlerinin bulunduğu mevkiden inmek üzereyken, bölge sakinleri Muhtâr'a ikramda bulunmuşlardır. Muhtâr'ın hiç bir şey yememesi üzerine onun oruçlu olduğunu anlamışlardır. Ahmer b. Hudeyc el-Hemdânî Abdullah b. Kâmil'e: "Keşke böylesi bir zamanda oruçlu olmasaydı! O zaman daha dinç olurdu," demiştir. İbn Kâmil ise: "O masumdur. Ne yapması gerektiğini senden daha iyi bilir," diye cevaplamıştır. Ahmer b. Hudeyc ise söylediği sözle hata ettiğini anlayarak istiğfar etmiştir.⁵¹

Muhtâr'ın masum olması da Muhtâr hareketindeki gâli düşünceler arasın-

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, 6/85.

⁴⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 35-36; Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakatin'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 34.

⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/173.

⁴⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 6/429-430.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, 6/10.

⁴⁹ Aytekin Şenzeybek, "Muhtâr es-Sekafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı", *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 15/2 (2015), 367, 369; Yusuf Benli, "Keysâniyye Tarihinde Nusaybın "Haşebiyye Devleti" Döneminin Aydınlatılması Üzerine Bazı Düşünceler", *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*-9/24 (2005), 248.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Hasan Onat vd. (ed.), *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 171; Şenzeybek, "Muhtâr es-Sekafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı", 367.

⁵¹ Taberî, *Târîh*, 6/28-29. İbnü'l-Esîr Muhtâr'ın oruçlu olmasına yakınıp sonra da pişman olan kişiyi Muhtâr'ın komutanlarından ve ona en yakın isimlerden birisi olan Ahmer b. Şumeyt olduğunu söyler. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/239.

da yerini almıştır.⁵² Görüldüğü üzere Muhtâr'ın harp günü oruçlu olması iki kişi arasında Muhtâr'ın müdahalesi ve belki de haberi olmaksızın konuşulmuştur. Muhtâr'ın masum olması ifadesiyle ne kastedildiği tam olarak anlaşılmamıştır. Eğer Muhtâr'ın günahsızlığı yahut gizli bir ilme sahip olduğu ve bu bilgiyle hareket edebileceği kastediliyorsa, 1/8. asrın üçüncü çeyreğinde henüz böylesi bir itikadın izlerine rivayetlerde rastlanılmamıştır. Hind Gassân ise masumiyet ifadesinin Muhtâr'ın kendisine vahiy geldiği iddialarının bir ürünü olduğunu söylemiştir.⁵³ Oysa Muhtâr'ın, ilgili yerde izah edildiği üzere, kendisi hakkında vahiy aldığını söyleyen isimlerden uzak olduğunu söylediği, iki yerde rivayet edilmiştir.⁵⁴ Şîa'nın ve özellikle Gulât-ı Şîa'nın imamlara atfettiği değerler fazla olduğu bilinmektedir. Tarih kaynaklarının yanı sıra konu hakkında bilgi edinebileceğimiz Fırka kitaplarında mevcut masumiyet düşüncesi, kemale ermiş haliyle Muhtâr tarafından işlenmiş olarak aktarılmıştır. Oysa bu düşünce tarihi seyir içerisinde gelişmiştir. Söz konusu rivayette ise bu gelişim inkâr edilerek iki asır sonraki mevcut halinin h. 1. asrın üçüncü çeyreğinde itikaden gelişimini neredeyse tamamlamış haliyle o dönemde cari olduğu düşüncesi üzere aktarılmıştır.⁵⁵

2.3. Güvercin Suretinde Meleklerle Ordusunun Desteklenmesi

Aktarılan hadiselerden bir diğerine göre Muhtâr, Hz. Allah tarafından gönderilen güvercin suretindeki meleklerle destekleneceğini iddia etmiştir. Sınırlı sayıda kaynaktan ravi belirtilmeksizin nakledilene göre; 67/687 yılında Şam'dan gelen Ubeydullah b. Ziyâd önderliğindeki orduya karşı Muhtâr, İbrâhim b. Eşter komutasında bir ordu çıkarmış ve bu ordudaki birtakım özel adamlarına beyaz güvercin vermiştir. Muhtâr bu adamlarına savaşı kazanmaları halinde güvercinleri çağdırmalarını, kaybetmeleri halinde ise güvercinleri göndermelerini emretmiştir. Bu yaptığını 'Kitab-ı Hakîm'de' "Muhakkak ki Allah onları güvercin suretindeki meleklerle destekleyecek" sözleriyle bulduğunu söylemiştir.⁵⁶ Hakikaten böyle bir uygulama yapıp yapmadıklarına dair bir bilgi yoktur. Hazir Savaşı'nda yaşandığı iddia edilen hadisenin; Muhtâr'ın, adamlarından bazılarını, güvercinler yöntemi ile mesajlaşabileceklerini tembihlemesinden ibaret olması ihtimal dâhilindedir. Öyle ki harbi kazanmaları yahut kaybetmeleri halinde be-

⁵² Taberî, *Târîh*, 6/29.

⁵³ Hind Gassân Ebü's-Şa'r, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî fî'l-Kûfe* (Amman: Câmîatü'l-Ürdüniyye, 1983), 337. Hind Gassân Muhtâr'ın Ubeydullah b. Ziyâd karşısındaki zaferden sonra kehanetlerde bulunduğunu bildiren rivayetlere dayanarak, kendisi hakkındaki masumiyet ifadesi ile ona vahiy edilmesi arasında bağ kurmaktadır. Ancak Bağdâdî'nin aktardığı hadise Muhtâr hakkında masum ifadesinin kullanılmasından sonra gerçekleşmiştir. bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 33. Ayrıca bk. Ebü Ömer Şihâbüddin Ahmed b. Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404), 5/153-154.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, 6/85; Zehebî, *Siyer*, 3/542.

⁵⁵ Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/29, 32; İsferyânî, *et-Tabsîr fî'd-dîn*, 123-124; Ebü Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, thk. Hellmut Ritter (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1350/1931), 19. Ayrıca bk. Büyükkara, "İslam Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", 261-262

⁵⁶ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber el-Müberred, *el-Kâmil fî'l-luğa ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997/1417), 3/195; Ebü Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Evâil* (Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408), 312-313.

yaz güvercinlerin saliverilmesi veya çağırılması şeklinde bir usulle haberleşme taktiği kullanmış olabilirler. Meleklerin harpte yardım edeceği düşüncesinin Bedir Harbi de dâhil olmak üzere birçok yerde anıldığı görülür. Dönem halkının yabancı olmadığı bir düşünce olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ Bundan dolayı Muhtâr'ın adamlarının bu söylemin mucidi olmadığına vurgu yapılarak sözü edilen hadisede Muhtâr'a yüklenen menfî tutuma bir savunma yapılır.⁵⁸ Ancak Muhtâr'ın ise halk nezdinde beyaz güvercinlerin melekler olarak taraftarlarınca algılanmasına dair herhangi bir rahatsızlığı olup olmadığı pek bilinmemekle birlikte bu mistik anlayışı engellediğine dair rivayetlere yansıyan bir müdahalesi de yoktur.

Yine aynı savaşta yukarıdaki hadisenin anlaşılmasına katkı sağlayacağını umduğumuz benzer bir davranış daha kaydedilmiştir. İki ordunun savaşmasından hemen önceki gece Ubeydullâh b. Ziyâd'ın komutanlarından Umeyr b. Hubâb İbrâhim b. Eşter'e gelerek Ubeydullah'a karşı işbirliği yapmak üzere anlaşmışlardır. Merc-i Râhîr olayından dolayı Mervân'a ve oğlu Abdümelik b. Mervân'a kin beslemeleri, Merc-i Râhîr'ta Kaysîlerden öldürülenlerin intikamını almak istemeleri ve Kays kabilesinin Mervânîler ve Kelbîlere olan düşmanlıkları, Umeyr b. Hubâb'ı bu ihanete sürüklemiştir.⁵⁹ Umeyr b. Hubâb, İbrâhim b. Eşter'le görüşerek savaş esnasında komuta ettiği kanatta yenilecekleri üzere anlaşmışlardır.⁶⁰ İbrâhim b. Eşter ordusundan güvercinler uçurulduğu ve bunların melek olduklarını iddia ettikleri söylenmiştir.⁶¹ Bununla birlikte güvercinler uçurulup, melekler diye nida edildikten sonra Umeyr b. Hubâb'ın Ubeydullâh b. Ziyâd'ın ordusuna karşı harekete geçmesi, İbrâhim b. Eşter'le Umeyr b. Hubâb arasında bir şifre olabileceği izlenimini uyandırmıştır.

Yukarıda aktardığımız hadiselerden kısa bir zaman önce Muhtâr, benzer bir söylemle karşımıza çıkmıştır. Muhtâr Ubeydullah b. Ziyâd'la karşılaşmak üzere İbrâhim b. Eşter'i gönderdikten sonra Kûfe şehir eşrâfî bir dizi gerekçe ile isyan etmiştir. Kûfe'nin çeşitli mahalle meydanlarında toplanmak suretiyle direnişe geçenler karşısında Muhtâr kısa sürede bu isyanı bastırmıştır. Burada zikretmek istediğimiz olayın gerçekleşme tarihi, eşrâf kontrolündeki Sebî meydanının düşürülmesinden hemen sonraki gündür. Sebî meydanında esir düşen Sürâka el-Bârikî, Muhtâr'ın kendisini serbest bırakması için onu metheden şiirler söylemiş ancak yine de hapse düşmekten kurtulamamıştır. Ertesi gün Sürâka el-Bârikî, Muhtâr'ın huzuruna çıkarılırken affını istediği şiirlerinde Muhtâr'ın zafe-

⁵⁷ Bedir Harbinde meleklerin yardımı hakkında bk. Âl-i İmrân 3/124-125. Abdullah b. Zübeyr el-Esedî'nin Esmâ b. Hârice el-Fezârî hakkında yazdığı beyitteki meleklerin desteğine dair sözleri için bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/410-411.

⁵⁸ Hind Gassân, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekâfî fi'l-Kûfe*, 338.

⁵⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 6/426; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 293. Mervân b. Hakem ve dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz Çelik, "İlk Dönem İslâm Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem", *Dergî Abant (AlBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 8/1 (2020), 77-102.

⁶⁰ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 294; Taberî, *Târîh*, 6/89-90. Umeyr'in bu anlaşmaya uyup uymadığı konusunda farklı bilgiler nakledilmektedir. bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/424-425; Taberî, *Târîh*, 6/89-90; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/328.

⁶¹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*, 3/196.

rini Bedir ve Huneyn galibiyetlerine benzetmiştir.⁶²

İnfazdan kurtulmak için her yolu deneyen Sürâka el-Bârikî Muhtâr'a: "Allah'a yemin ederim ki ben, ata binmiş melekleri, yerle gök arasında senin orduların olarak seninle birlikte savaştıklarını gördüm," demiştir. Muhtâr bu sözleri duyunca Sürâka'dan bu müşahedesini minberden insanlara anlatmasını emretmiştir. Sürâka'nın bu emri yerine getirmesinden sonra Muhtâr ona: "Böyle bir şeyi görmediğini çok iyi biliyorum. Benden istediğin beraatını sana verdim. İstediyin yere gidebilirsin. Ancak bu sözlerinle arkadaşlarımin kafalarını karıştırma," diyerek onu serbest bırakmıştır.⁶³ Öldürülmekten kurtulan Sürâka, Basra'ya gidip Mus'ab'a katılmış hatta orada ölünceye kadar Muhtâr'la savaşmaya yemin etmiştir. Burada altı çizilmesi gereken ilginç bir bilgi aktarılmıştır. Sürâka Basra'da Muhtâr'ın kendisine yönelttiği melekleri de hakikaten görmediğine dair suçlamalarından ziyadesiyle rahatsız olduğunu söylemiştir.⁶⁴ Hiçbir tehdit kalmamışken Muhtâr'ın saflarından savaştığını iddia ettiği melekleri gördüğünü söylemeye devam etmesi onun kendisine yöneltilen canını kurtarmak için böylesi bir yalana başvuran insan görüntüsünü silmek için olmalıdır. Sürâka'nın serbest bırakılmasının sebebinin sadece yukarıda ifade edilen içerikteki şiir olmadığı, başka sebeplerin de olabileceği, zira tek serbest bırakılanın Sürâka olmadığı yorumu yapılmaktadır.⁶⁵

Sürâka meselesinin kaynaklarda farklı tezahürleriyle aktarıldığına tanık olunsa da temel itibarıyla canını kurtarmak için birden çok yolu denediği Muhtâr'ın da bu tutumu karşısında onu serbest bıraktığı anlaşılmaktadır. Örneğin İbn Abdürabbih Sürâka'nın üç kez esir edildiğini ve her seferinde canının başışlanması için Muhtâr'ı memnun edecek sözler söylediğini, bunlardan birisinin de melekleri görmüş olduğu ile ilgili sözleri olduğunu aktarmaktadır.⁶⁶ Sürâka'nın Muhtâr'dan af dilemek üzere okuduğu şiirin bir siyahî tarafından okunduğu ve o siyahînin Muhtâr'dan af istediği ancak Muhtâr'ın yine de bu siyahînin boynunun vurulmasını emrettiği de rivayetler arasındadır.⁶⁷ Birden fazla aktarımla rivayetlere yansıyan hadisede ölümden kurtulmak için her yolu deneyen bir şair profiliyle karşılaşılmaktadır. Sürâka el-Bârikî, Muhtâr'ın daha birçok yerleri fethedeceğini hatta Şam'ı ele geçireceğini, büyük bir saltanat kuracağını söylemekle birlikte melekleri de zikretmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Muhtâr buna inanmamış ama halka bu sözlerin duyurulmasını istemiş ve griptir ki aynı kişiyi

⁶² Taberî, *Târîh*, 6/54; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/177-178; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/309-310; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/271.

⁶³ Taberî, *Târîh*, 6/55; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/263-264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/271. Sürâka'nın idam edileceği esnada: "Beni öldüreceğin gün, bugün değildir. Beni öldüreceğin gün saltanatının Şam'ın kapısına kurulduğu gündür" dediği de rivayet edilmektedir. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumâhî, *Tabakâtü fuḥûli's-şu'arâ*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Cidde: Daru'l-Medenî, ts.), 439-440.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 6/55; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/177-178; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/310.

⁶⁵ Bk. Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, 102.

⁶⁶ Sürâka'nın infazdan kurtulmak için Muhtâr'a söylediği sözler için bk. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, 2/43-44.

⁶⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/263-264. Bu kişi Utbe b. Ferkad es-Sülemî'nin mevlâsı olarak zikredilir ki kanaatimizce İbn A'sem'in sözünü ettiği kişi ile aynı kimse olmalıdır. Belâzürî, *Ensâb*, 6/401.

adamlarının böylesi sapkın sözlerle kafasını karıştıracağı endişesiyle sürmüş-tür. Buradaki çelişki anlaşılması güç düzeydedir. Kanaatimizce Muhtâr böylesi garip bir iddianın Kûfe de dolaşmasını zararlı bulmuş ve aynı iddianın Sürâka'nın gittiği yerlerde anlatmasının avantajını düşünerek böyle davranmıştır. Sürâka ise Mus'ab'a katılarak Muhtâr'ı yermeye başlamıştır.⁶⁸

Muhtâr ordularının meleklerle desteklendiğine dair iddialar bir takım şüpheler barındırmaktadır. Bu durumun halk arasında yayılması için Muhtâr'ın özel bir gayrette bulunduğu kesin değildir. Ancak Sürâka karşısındaki tutumunda da görüldüğü üzere Muhtâr bu tarz bir anlaşılardan rahatsızlık duymamaktadır.

2.4. Gaybı Bilmesi

Muhtâr hakkında gâfî düşüncelerden bir tanesi de onun gaybı bilmesi meselesidir. Muhtâr 66/686 yılında Ubeydullâh b. Ziyâd komutasındaki Şam ordusu ile karşılaşmak üzere İbrâhim b. Eşter komutasındaki ordusunu harekete geçirmiştir. İbrâhim b. Eşter'i uğurladıktan sonra Kûfe'den ayrılıp Medâin'e gitmiştir. Kûfe'den ayrılmadan önce halka bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında fethin İbrâhim b. Eşter'in eliyle gerçekleşeceğini ve Şam ordularının yenileceğini kesin bir dille ifade etmiştir. Daha sonra Medâin'e giden Muhtâr, burada hutbe irat ettiği bir zamanda kendisine İbrâhim b. Eşter'in Benî Ümeyye karşısında zafer kazandığı bilgisi ulaşmıştır.⁶⁹ Muhtâr önceki konuşmasına atfen; bu zaferi daha önce müjdelediğini hatırlatmıştır. Taraftarları da onu onaylamıştır. Hatta Hemdân kabilesinden bir kişi Şa'bi'ye gelerek durumu anlatmış ve Şa'bi'ye Muhtâr'ın gaybı bilip bilmediğini sormuştur. Şa'bi ise asla böyle bir şeye inanmayacağını, Muhtâr'ın bu zaferin Nusaybin'de gerçekleşeceğini söylemesine rağmen zaferin Musul yakınlarında Hazir mevkiinde gerçekleştiğini buna gerekçe sunmuştur. Bunun üzerine Hemdanlı bu kişi Şa'bi'ye: "Vallahi elim azabı görmedikçe inanmayacaksın ey Şa'bi" diyerek çıkmıştır.⁷⁰

Görüldüğü üzere Muhtâr taraftarları arasında Muhtâr'ın gaybı açıkça bildiğini ve ona vahiy geldiğini ifade eden, İslâm'ı henüz tam kavrayamamış bazı kimseler bulunmaktadır. Peygamberlerden başkasına vahiy gelmesine inananın küfür olduğunu ve böyle bir iddianın kesinlikle kabul edilmemesini söyleyen İbn Kesir, sözü edilen iddia hakkında asılsız ifadesini kullanmaktadır.⁷¹ Yüksel bu veriler ışığında hadiseye, ilave rivayetlerle efsaneleştirilerek farklı bir içerik kazandırıldığını belirtmektedir.⁷² Yaptığı konuşmasında taraftarlarına zaferi müjdeleyerek motivasyonlarını arttırmaya çalışan Muhtâr'ın, zafer elde edildikten sonra taraftarlarının bu tarz söylemleri karşısında bir tedbir aldığına

⁶⁸ Belâzûrî, *Ensâb*, 6/401; Taberî, *Târîh*, 6/55.

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, 6/83; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/282.

⁷⁰ Taberî, *Târîh*, 6/92; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-Ümem*, 2/197. Şa'bi'den de aktarılan benzer bir anlatım görülmektedir. Bk. Belâzûrî, *Ensâb*, 6/426; Taberî, *Târîh*, 6/92. Hind Gassân, Şa'bi'nin bu rivayetini, onun Muhtâr'ın ölümünden sonra kendisini Muhtâr'dan ayrı olarak konumlandırma çabası olarak yorumlamakta ve bu yüzden zayıf bulunmaktadır. Bk. Hind Gassân, *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî fî'l-Kûfe*, 338.

⁷¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/282

⁷² Ahmet Turan Yüksel, *Ihtirastan İktidara Kerbelâ* (Konya: Yediveren Kitap, 2001), 149.

dair bilgi ise bulunmamaktadır. Üstelik Şa'bî gibi, kendisine ulaşmakta zorluk çekmeyecek kimselerin kulağına gitmiş bu tür sapkın söylemlerin Muhtâr tarafından da duyulmamış olması düşünülmemelidir. Yine de onun toplumda sayıları az bir kesime ait olan sözünü ettiğimiz bu yanlış algıyı düzeltmemesi altı çizilecek bir konudur.

Rivayette göze çarpan bir nokta daha vardır. Muhtâr'ın, galibiyetin Nusaybin'de gerçekleşeceğini söylediği iddia edilmektedir. Ancak harp Musul'da cereyan etmiştir. Muhtâr'ın ordu komutanından kendisini daima bilgilendirmesini istediği ve ordunun tam olarak hangi yönde hareket ettiği hakkında malumatı olması kaçınılmazdır. Ayrıca İbrâhim b. Eşter'in harekete geçmesinden önce Yezid b. Enes komutasında ön birlikleri ile bir çarpışma meydana gelmiştir. Bu durumda Muhtâr'ın harbin mekânı hakkında Nusaybin'i adres göstermesi beklenilmemelidir. Bu açıdan rivayetin güvenilirliği kanaatimizce zedelenmektedir. Sonraki yıllarda Muhtâr taraftarlarının çeşitli isimlerle Nusaybin dolaylarında yer alması⁷³ rivayetin kurgu olduğu yahut Nusaybin ifadesinin sonradan eklendiği hissini uyandırmaktadır.

Yine Vâkidî'den gelen ve Muhtâr'ı kehanete inanmakla itham eden bir başka rivayet daha vardır. Rivayete göre Muhtâr Ahmer b. Şumeyt'i Mus'ab ile karşılaşmak üzere uğurlarken "Fetih ancak Mezar iledir" demiştir. Vâkidî bunun üzerine: "Muhtâr Sakîf'ten bir adamın büyük bir fetih gerçekleştireceğini işitiyordu. Bu kimsenin kendisi olacağını zannetti. Oysa kehanette geçen Sakîfli, Haccac'tı" demektedir ki⁷⁴ bu durumda özellikle sözü edilen kişinin Haccac olarak çıktığını bildirmekle râvî bu kehanete inanmış olmaktadır. Ayrıca aynı rivayet Mus'ab'la Muhtâr arasındaki savaşta ilk harekete geçen Muhtâr olduğunu söylemektedir. Muhtâr'ın yukarıda naklettiğimiz kehanete inanması halinde önce kendisinin davranması gerekmektedir. Neticede, söz konusu rivayet sonraki dönemde Basra hâkimiyetini ele geçirenin yine bir Sakîfli olması üzerine üretilmiş rivayet olduğu izlenimi uyandırmaktadır.

Muhtâr'ın bazı siyasi söylemleri ve motivasyon konuşmaları onun vahiy alması ve gaybı bilmesi olarak anlaşılmıştır. Örneğin 66/686 yılında Muhtâr Kûfe'ye kendi hareketini başlatmak niyetiyle geldiğinde Hz. Hüseyin'in intikamı propagandasını kullanma niyetindeyken Kûfe'de zaten bu propaganda üzerine hareket eden Süleyman b. Surad'la rekabet etmek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine Süleyman b. Surad'ın önderliğindeki Tevvâbîn ordusunun başarısız olacağını çeşitle gerekçelerle halka açıklamıştır. Nitekim Tevvâbîn ordusu Şam ordusu karşısında mağlup olmuş ve taraftarlarının birçoğunu savaş meydanında kaybetmiştir. İbn Kesîr Muhtâr'ın bu bilgiyi şeytanlardan aldığını hatta bu şeytanın Müseylemetü'l-Kezzâb'a gelen şeytan olduğunu ve sadece bu olayı

⁷³ Muhtâr taraftarlarından bazılarının Muhtâr öldürüldükten sonra Nusaybin'de devlet kurma girişimleri hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf Benli, "Keysâniyye Tarihinde Nusaybin "Haşebiyye Devleti" Döneminin Aydınlatılması Üzerine Bazı Düşünceler", *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 9/24 (2005), 233-252.

⁷⁴ Taberî, *Târîh*, 6/114-115; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/339.

değil, başka hadiseleri de Muhtâr'a söylediğini aktarmıştır.⁷⁵ Bu hadise, Muhtâr'ın siyasi söylemleri ve motive edici konuşmalarının kendisi hakkında bir takım menfi algılara evrilmesi üzerine dikkat çekici bir örnektir..

Muhtâr hakkında gâli unsur olarak göze çarpan bir diğer hadise ise Vehb b. Cerîr'den nakledilmiştir. Buna göre Muhtâr halka yaptığı konuşmada: “Muhakkak ki Ahmer b. Şumeyt Basra'ya selamete ve kesin bir neticeyle girecektir. Bu yazılmış bir kaderdir. İftira eden harap olmuştur. Onunla hiçbir elin değmediği hiçbir dokumacının dokumadığı bir sancak gönderdim” demiştir. Sonra o sancağı bir beze sarıp mühürlenmiştir.⁷⁶ Ardından Ahmer b. Şumeyt'e: “Onu gündüzün belli bir vaktine kadar açma. O vakit gelince aç. Basra ordusu ona baktığı zaman yenilecektir,” demiştir.⁷⁷ İbn Kesîr'in Vâkıdî'den naklettiğine göre Muhtâr'ın adamları, Mus'ab saflarına geçmiştir. Muhtâr'ın yalancı ve kâhin olmasından ötürü, ondan intikam almak için böyle davrandıklarını söylemiştir.⁷⁸ İbnü'l-Esîr sözü edilen savaşı eserinde râvi belirtmeksizin ikinci kez zikrederken Muhtâr'ın ilk gece Mus'ab kuvvetlerine gerçekleştirdiği baskından sonra bir kısım adamlarının sabahleyin Mus'ab saflarına geçtiğini belirtmiştir. Ancak aktardığı hadisenin gelişimi için belli bir sebep zikretmemiştir.⁷⁹ Bu bilgiyi doğrulayacak başka rivayetlerle karşılaşmamıştır. Ayrıca olayların tarihi seyri içinde gerçekliklerle uyumsuzluğu açısından, söz konusu rivayete itibar edilmemelidir. Zira Mus'ab adamlarından Abdurrahman b. Mihnef'i Kûfe'ye gizlice göndermiş ve Kûfe'de kendi adına adam toplamasını istemiştir.⁸⁰ Abdurrahman b. Mihnef Kûfe'de kendisinden istenilen görevi yerine getirememiş olarak bir süre sonra Basra'ya dönmüştür. Mus'ab'a Kûfe'de hiç kimseyi taraf değiştirmeye ikna edemediğini, Muhtâr aleyhtarı olanların ise zaten daha önceden Basra'ya geldiğini söylemiştir.⁸¹ Anlaşılan Muhtâr'ın taraftarlarından bazılarının hâlâ Muhtâr'la birlikte savaşmasının mümkün olmayacağı düşüncesinin bir ürünü olacak gelişmeler nakledilmiştir. Savaşın Mus'ab tarafından kazanılmasına sebep olarak bu kimselerin taraf değiştirmesine işaret edilmiştir. Netice itibarıyla Muhtâr'ın bir takım kehanet içerikli sözler sarf ettiği ve bu yüzden bazı taraftarlarının saf değiştirdiği bilgisinin bir takım çelişkiler ve şüpheler barındırdığı anlaşılmıştır.

2.5. Muhtâr'ın Cebrâil Ve Mikâil İle Görüştüğü İddiası

Konumuzla alakalı olan, Muhtâr hakkındaki hadiselerden bir tanesi de Muhtâr'ın kendisine Cebrâil ve Mikâil'in geldiğini iddia ettiğini bildiren rivayettir. Muhtâr aleyhine kullanılan rivayet birden farklı kaynakta yer almaktadır. Bu ri-

⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/255.

⁷⁶ Vehb b. Cerîr'e ait bir diğer rivayette Muhtâr'ın insanlardan ve cinlerden kimsenin dokunmadığı bu sancağı bir sepete koyduğu ve onu savaşın şiddetli bir zamanında açmasını tembihlediği aktarılmaktadır. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/432.

⁷⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 6/432.

⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/287.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/339.

⁸⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 6/429; Taberî, *Târîh*, 6/95.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, 6/105.

vayetlerde genel hatlarıyla hadise şöyle aktarılmaktadır: Rifâa b. Şeddâd bir gün Muhtâr'ın huzuruna gelir. Oturması için minder getirilmesi emredilir. Ancak Muhtâr'ın yanında zaten boşta olan iki tane daha minder bulunmaktadır. Rifâa bu iki minderi göstererek yeni bir mindere ihtiyaç olmadığını söyler. Muhtâr ise: "O ikisi Cebrâil ve Mîkâil içindir" der. Bunun üzerine Rifâa: "Muhtâr'ın bu sözünü duyunca elimi kılıcımın kabzasına götürdüm. O sırada bana aktarılmış bir hadis aklıma geldi. Rasûlullah şöyle buyurmuştu: "Bir adam canını birisine güvenir de güvendiği adam onu öldürürse, öldüren adam için kıyamet gününde ihanet sancağı çekilir.⁸² Öldürdüğü adam kâfir bile olsa ben ondan beriyim."⁸³ Bu hadisi hatırlar hatırlamaz onu öldürmekten vazgeçtim," der.⁸⁴ Sözü edilen rivayet eserlerde farklı varyantlarda yer alsa da olayı aktaran kişi Rifâa b. Şeddâd'tır. Rifâa b. Şeddâd Muhtâr hareketinin tarih sahnesinde yer aldığı dönemlerdeki siyasi çizgisi ve aldığı kararlar itibarıyla dikkat çeken bir isimdir. Rifâa b. Şeddâd Hz. Ali taraftarı olarak Tevvâbîn ordusuna katılmış ve Tevvâbîn ordusundan sağ kalan az sayıda kişiden birisidir. Muhtâr o sıralarda Ehl-i Beyt yanlısı faaliyetlerinden dolayı hapse atılmıştır. Tevvâbîn'den kalanlardan birisi olarak Rifâa'ya bir mektup yazmış, mektubunda ona birliktelik teklif etmiştir.⁸⁵ Hatta bu mektuplaşmalarla ilerleyen süreçte içlerinde Rifâa'nın da bulunduğu bir grup taraftarı, Muhtâr'a, kendisini hapisten kaçırmayı teklif etmiştir.⁸⁶ Neticede Muhtâr saflarında yer alarak Kûfe'nin ele geçirilmesinde pay sahibi olan Rifâa, daha sonra saf değiştirerek eşrâfa katılmıştır. Eşrâfın Muhtâr'a isyan etmesinin nedenleri arasında Rifâa'nın yukarıda belirttiği durum yer almaktadır. Bu isyanın gerekçeleri genel itibarıyla Muhtâr'ın Muhammed b. Hanefiyye'nin veziri olduğuna inanmamaları ve Muhtâr'ın mevâlîye tanıdığı haklardan ibarettir. Rifâa'nın ne zaman saf değiştirdiği tam olarak bilinmemektedir. 66/686 yılında Kûfe eşrâfî Muhtâr'a karşı isyan çıkardığında Rifâa da eşrâf saflarındadır. Nitekim çarpışmanın en sıcak olduğu dönemlerden birinde Muhtâr taraftarları "Ey Hüseyin'in intikamı!" diye bağırmağa başlamış, bu nidayı duyan eşrâf ordusundan ise "Ey Osman'ın intikamcıları!" diye sesler yükselmiştir. Bunu duyan Rifâa "Hz. Osman'dan bize ne! Ben Hz. Osman'ın intikamını isteyen bir kavimle birlikte çarpışmam," diyerek saf değiştirmiştir. Etrafındakiler Rifâa'ya Muhtâr'ın tarafına geçmesinden dolayı tepki göstermişlerdir. Ancak Rifâa yine de eşrâfî bırakıp Muhtâr'ın adamları ile birlikte öldürülünceye kadar savaşmıştır.⁸⁷ Görüldüğü gibi Rifâa belli bir siyasi kararlılık göstermemektedir. Bulunduğu konumdan vazgeçmesinin sebebi siyasidir. Siyasi bir sebeple Cebrâil ve Mîkâil'e minder ayırdığını gördüğü kişinin saflarına geçmesini kabul etmek zordur. Onun savaş anında saf değiştirmesi ve bu hal üzere ölünceye

⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/236.

⁸³ Belâzürî, *Ensâb*, 6/400.

⁸⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 6/400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 6/36.

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, 5/606; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/129-130; İbn Nemâ, Ca'fer b. Ebû İbrâhîm Muhammed b. Ebi'l-Bekâ Hibetüllâh el-Hillî, *Risâletü zevbi'n-nüzzâr fî şerhi's-sâr* (b.y. y.y. ts.), 91-92.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, 6/6-8; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/136-137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/290.

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, 6/50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/307-308.

kadar devam etmesi Korkmaz'ın ifadesiyle sadece Hz. Osman ve Hz. Ali taraf-
tarlığının en ilkel hallerinden birisi⁸⁸ olarak tanımlanır. Rifâa'nın Muhtâr hak-
kında söylediği iddialar, eşrâf isyanından önce kendi aralarında yaptıkları gö-
rüşmelerde dile gelmemiştir.⁸⁹ Muhtâr'ın huzuruna çıkıp eleştirilerini söyledik-
leri sırada konu edilmemiştir.⁹⁰ Ayrıca eşrâf isyanından sonra Basra'ya gidenler
de Mus'ab b. Zübeyr'e sözünü ettiğimiz konu ile ilgili eleştiriler dile getirmemiş-
lerdir.⁹¹ Oysa sözü edilen ithamlar Muhtâr aleyhinde kullanılması gereken daha
önemli argümanlardır. Cebrâil ve Mîkâil'e ayrı birer minder serildiği ve o min-
derlere kimsenin oturtulmadığı meselesi Muhtâr hakkındaki diğer ithamlardan
çok özel bir sebeple ayrılır. Zira hadiseyi bize aktaran Rifâa, ilk zamanlarda
Muhtâr saflarında yer almış ve daha sonra saf değiştirmiştir. Bu durumda saf
değiştirmesine gerekçe olarak böylesi bir konu dikkat çekmelidir. Ancak Rifâa
eğer bu ve benzeri itikadî sapkınlıklardan rahatsız olması sebebiyle saf deği-
ştirmişse tekrar Muhtâr saflarında geçmemesi gerekmektedir. Hele hele böylesi
bir değişikliği harp esnasında yapmaması beklenmektedir. Rifâa'nın ölünceye
kadar Muhtâr saflarında savaşa devam etmesi yapmış olduğu karar değişikliği
hususunda samimiyetini sorgulamamıza neden olmaktadır. Anlaşılan Rifâa na-
sıl harp esnasında Hz. Osman'ın politikasını savunan tarafta savaşmak iste-
mediyse Muhtâr'ın yanından ayrılmasının da böylesi bir politik gerekçe barın-
dırdığı düşüncesi daha makuldür.

2.6. Muhtâr'ın, Kızını Hz. İsa İle Evlendireceği İddiası

Muhtâr hakkında bir diğer iddia ise tüyler ürpertecek niteliktedir. Rivayete
göre Muhtâr eşraf isyanını bastırdıktan sonra oldukça belîğ bir konuşma yapar.
Belâzürî bu belîğ konuşmayı aktardıktan sonra onun kızının başını okşarken Hz.
İsa'ya salavat getirdiğini ve Muhtâr'ın, kızını Hz. İsa ile evlendireceğini iddia et-
tiğini aktarır. Belâzürî'nin ravi vermeksizin aktardığı bu bilginin,⁹² Muhtâr'ın ya-
şadığı dönemdeki yansımalarına rastlanılmamaktadır. Muhtâr'ın çocuklarının
sayısı bilindiği kadarıyla üçtür ve bunlardan bir tanesi kız olup ismi Ümmü Se-
leme'dir.⁹³ Ümmü Seleme Abdullah b. Ömer'in torunu ile evlidir ki eşi aynı za-
manda Ümmü Seleme'nin halasının oğlu olmaktadır.⁹⁴ İbn Kuteybe ve rical ki-
tapları isminde ihtilaf ettikleri bir erkek çocuğundan daha bahseder.⁹⁵

⁸⁸ Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahriî İbn Sebe Meselesi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 79.

⁸⁹ Taberî, *Târîh*, 6/43-44; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/260.

⁹⁰ Taberî, *Târîh*, 6/43-44; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/260; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem*, 2/167-169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/304-305.

⁹¹ Belâzürî, *Ensâb*, 6/428; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 304; Taberî, *Târîh*, 6/94.

⁹² Belâzürî, *Ensâb*, 6/404.

⁹³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983/1403), 268.

⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/155.

⁹⁵ Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî (III-IV./IX-X), *Ricâlü'l-Keşşî*, thk. Ahmed el-Hüseynî (Kerbelâ: Müessesetü'l-A'lemî, ts.), 115; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tüsî, *Ahbârü ma'rifeti'r-ricâl*, tsh. Hasen el-Mustafâ (Tahrân, 1347), 131; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâş (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Küttâb, 1992), 401. İbn Kuteybe ve Neşvân el-Himyerî Muhtâr'ın Kûfe'de birçok çocuğu olduğunu zikreder ama isim vermez. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 401; Ebû

Muhtâr'ın tüm ailesi ile Mus'ab kuvvetleri tarafından Kûfe şehir konağında sarıldığına çarpışarak öldüğü ve ailesinden geride kalanların Mus'ab tarafından gördüğü muamele eserlerde kaydedilmektedir. Ancak burada bir kız çocuğundan bahsedilememektedir.⁹⁶ Buraya kadar anlaşıldığı kadarıyla Muhtâr'ın bir kızı vardır ve o da Abdullah b. Ömer'in torunuyla evlidir. Peki, bu durumda Muhtâr'ın başını okşayarak Hz. İsa ile evlendireceğini söylediği kızı kimdir! Anlaşıldığı kadarıyla sözü edilen rivayet bazı soru işaretleri barındırmaktadır.

3. Muhtâr'ın Gâfî Unsurlar Ve Davranışlar Karşısındaki Tutumu

Muhtâr'ın gâfî düşüncelere sahip kesimlerle olan ilişkisi, onun görüşlerini anlamamızın en önemli yoludur. Ancak bu konudaki rivayetler onun birbirinden farklı tutumlar takındığını göstermektedir. Onun bazı davranışlarından bu tarz aşırılara meyletmediği, bazı davranışlarından ise onun gâfî unsurlarla birlikte hareket ettiği görülmektedir.

Muhtâr'ın gâfî unsurlarla mesafeli olduğunu gösteren rivayetlerden bir tanesi Musa b. Âmir'in Muhtâr'a vahiy geldiğini iddia etmesi karşısındaki tutumudur. Musa b. Âmir bu bilgiyi paylaşmasını kendisine bizzat Muhtâr'ın emrettiğini söylemiştir. Ancak aynı rivayetin bize aktardığına göre Muhtâr, Musa b. Âmir'in söylediklerinden teberrî ettiğini açıklamıştır.⁹⁷ Yukarıda geçen ismin Abdullah b. Nevf olduğu da kaydedilmiştir.⁹⁸ Yine Muhtâr'ın kendisine secîli ifadeler kullanarak talepte bulunulmasına karşı bu ifadeleri kullananlara pirim vermediği kaynaklara yansımıştır.⁹⁹ Üstelik Muhtâr, aşırılık içeren bu ifadelerdeki bazı yalanlara işaret etmiştir.¹⁰⁰ Muhtâr'a atfedilen bedâ gibi iddiaların onu kötülemek için ortaya atıldığı, etrafındaki İslâm'ı iyi anlayamamış kimselerin varlığının da bunda payı olması mümkündür.¹⁰¹

Muhtâr'ın iktidarının son zamanlarında yaşanan bir hadise dikkat çekmektedir. 67/687 yılında Mekke'de Abdullah b. Zübeyr kendi adına bey'at almaya başladığında içlerinde Abdullah b. Abbas ve Muhammed b. Hanefiyye'nin de bulunduğu bir grup, ümmette birlik sağlandıktan sonra Abdullah b. Zübeyr'e bey'at edeceklerini söyleyerek onu reddetmişlerdir. Bunu üzerine Abdullah b. Abbas, Muhammed b. Hanefiyye ve bir grup insan Abdullah b. Zübeyr tarafından hapsedilmişler¹⁰² ve Muhtâr'dan yardım istemişlerdir. Muhammed b. Hanefiyye Muhtâr'a gönderdiği elçilerine Muhtâr'ı uzaktan takip etmelerini ve Muhtâr'ın olumsuz tavırlarını müşahede etmeleri halinde mektubu ve içerisinde buldukları hali Muhtâr'a değil insanlara bildirmelerini istemiştir.¹⁰³ Muham-

→ →

Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el Yemenî, *el-Hürû'l-în*, thk. Kemal Mustafa (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1948), 182.

⁹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 6/443; Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (b.y. y.y. t.s.), 215; Dîneverî, *el-Ahbâru't-tivâl*, 309; Taberî, *Târîh*, 6/112; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/293.

⁹⁷ Taberî, *Târîh*, 6/85; Zehebî, *Siyer*, 3/542.

⁹⁸ Taberî, *Târîh*, 6/85.

⁹⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 6/402; Taberî, *Târîh*, 6/85.

¹⁰⁰ Taberî, *Târîh*, 6/55; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/263-264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/310.

¹⁰¹ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 108.

¹⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/74-75; Belâzürî, *Ensâb*, 3/281-282; Taberî, *Târîh*, 6/75-76.

¹⁰³ Belâzürî, *Ensâb*, 3/283.

med b. Hanefiyye'nin Muhtâr'da müşahede edilmesinden çekindiği ne gibi davranışlar kastettiği müphem kalmaktadır. Onun Abdullah b. Zübeyr'le girişmiş olduğu siyasi arenadaki rekabetin bir sonucu olarak Mekke'de onun hakkında birtakım olumsuz bilgiler dolaşıyor olmalıdır. Ancak Muhammed b. Hanefiyye ve Abdullah b. Abbas gibi döneminin önde gelenleri, Muhtâr hakkında söylenenlerin hakikat değeri taşıyıp taşımadığının öğrenilmesini, bunun siyaseten bir karalama kampanyası şeklinde olup olmadığının araştırılmasını ve Muhtâr'dan yardım istenecekse önce onun hakkında bilgi toplanarak edinilen kanaate göre davranılmasını istemiştir. Gönderilen bu kimseler, mektubu Muhtâr'a vermeden önce, Muhtâr hakkında menfi bir kanaat edinmelerine neden olabilecek herhangi bir bilgi ve gözlemlerle karşılaşmamışlardır. Bu durumla Muhtâr hakkındaki ithamların bir ölçüde haksız olduğu anlaşılabilir. Gözden kaçırılmaması gereken bir nokta daha vardır. Mekke'den gelen kişilerin Muhtâr hakkında bilgi edinme sürelerinin içinde buldukları durumun acilliği/vehameti açısından kısa olmasıdır. Kısa bir süre de olsa, edindikleri kanaate uygun olarak mektubu Muhtâr'a teslim etmeye karar vermişlerdir. Muhtâr'ın mektubu aldıktan sonra Muhammed b. Hanefiyye'nin talebini adeta emir gibi algılayarak derhal yardım göndermiş olması¹⁰⁴ konumuz dışında kalmakla birlikte, söz konusu görevli kişilerin zamanla yarıştıkları ve Muhtâr hakkında olumlu bir kanaat edinmiş olmalarının, ilk izlenimlerden ibaret olduğu unutulmamalıdır.

67/687 yılında Muhtâr Mus'ab orduları karşısında mağlup olarak Küfe'deki şehir konağına sığınmış daha sonra az sayıda adamıyla konaktan inerek giriştiği çarpışmada öldürülmüştür. Konakta kalanlar ise kaleden esir olarak indirdiğinde onları öldürüp öldürmeyeceği konusu Mus'ab saflarında tartışılmıştır. Esirlerin öldürülmeleri gerektiğini düşünenler; Muhtâr taraftarlarından geri kalanlar için onların gâli davranışlarına atıflarda bulunmamıştır.¹⁰⁵ Esirlerin öldürülmesi seçeneğine mesafeli olanlar için de aynı durum göze çarpmaktadır. Örneğin Ubeydullah b. el-Hurr esirlerin çoğunun serbest bırakılmasını istemiştir. Bir takım esirlerin de öldürülmesini isterken onların sahiplerine olan itaatsizliklerine vurgu yapmış, itikaden onları eleştirmemiştir.¹⁰⁶ Eşrafın Muhtâr iktidarına yönelttiği eleştirilere bakıldığında temelde mevâlî politikalarının zikredildiği yukarıda izah edilmiştir. Onat, Muhtâr hakkında çıkarılan pek çok dedikodunun asıl kaynağının, Muhtâr'ın mevâlîye tanıdığı haklardan duyulan rahatsızlık olduğunu söylemekle¹⁰⁷ aynı noktaya işaret etmiştir.

Muhtâr, taraftarlarını kaybetmeme korkusuyla bazı davranışlara karşı yeterli katı tutumu sergilememiştir. Çalışmamızın hacim olarak genişlemesinden endişe duyarak kısaca izah edeceğimiz kutsal koltuk hadisesinde yaşananlar buna örnektir. Muhtâr'ın taraftarlarından küçük bir kesim, kutsal olduğu iddia-

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/76; Belâzürî, *Ensâb*, 3/283-284; Taberî, *Târîh*, 6/76-77; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/251-252; *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Müellifi Meçhul, thk. Abdülazîz ed-Dürî, Abdülcebbâr el-Mutallibî (Beyrut: Dâru't-Talîa, ts.) 105-107.

¹⁰⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 6/441-443; Taberî, *Târîh*, 6/108-109; İbn A'sem, *el-Fütûh*, 6/292-293.

¹⁰⁶ Taberî, *Târîh*, 6/116.

¹⁰⁷ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 100-101.

siyla Hz. Ali'den kalma bir koltuk çıkarmışlar ve bununla merasim düzenlemek istemişlerdir. Ancak halktan gelen tepkilerle kısa sürede bu gâfî davranışa son verilmiştir. Rivayetlere Muhtâr'ın bu kutsal koltuğa karşı herhangi bir tepkisi yansımamıştır. Muhtâr'ın halktan gelen tepkiler üzerine bu menfur davranışa son vermek üzere kürsünün kaldırılmasını istemesi onun az sayıda kalan taraftarlarını da kaybetmeme korkusuyla bazı konularda mütesahil tutum takındığına örnektir.¹⁰⁸ Yine halk arasında bazı gâfî davranış sergileyenler hakkında halk, durumu Muhammed b. Hanefiyye'ye bildirmek zorunda kalmıştır. Muhammed b. Hanefiyye'ye mektupla durum anlatılmış ve Muhammed b. Hanefiyye'den bu kimselerden uzak durulması, özel mescitler edinilmemesi, bu tarz mescitlere gidilmemesi tavsiyesi gelmiştir.¹⁰⁹

Rivayetler, bazı gâfî davranışları hem Muhtâr'a hem de Muhtâr taraftarlarından gâfî davranışlarda bulunmakla bilinen grubun fertlerine nispet etmektedir. Örneğin bedâ inancının ilk nüvesi olarak aktarılan sözlerin Muhtâr'a ait olduğu aktarılmakla birlikte¹¹⁰ Abdullah b. Nevf'in bu sözlerin sahibi olduğu da kaydedilmektedir.¹¹¹

Muhtâr'ın gâfî davranışlara karşı mesafeli tutumlar takındığı ve hakkında yapılan ithamlara karşı onu neredeyse temize çıkarır rivayetlerin yanı sıra ilgili başlıklarda da zikredildiği üzere Muhtâr'ı aşırılığın merkezine yerleştiren rivayetler de bulunmaktadır.

Muhtâr'ın gâfî davranışlarda bulunduğu dair iddialara çağdaşlarının verdiği tepkilerden bazıları kaynaklarda yer almıştır. Örneğin Abdullah b. Zübeyr'e Muhtâr'ın kendisine vahiy geldiğini iddia ettiği denildiğinde Abdullah b. Zübeyr: "Doğru söylemiş. Şeytanların kime geleceklerini haber vereyim mi? Onlar günaha ve iftiraya düşkün olanlara gelirler" diyerek Şuarâ suresinin 221-222 ayetlerini okumuştur.¹¹² Burada Abdullah b. Zübeyr'le Muhtâr arasındaki siyasi çekişmenin, hatta askeri çarpışmaların ve neticede Muhtâr'ın öldürülmesiyle sonuçlanan savaşın göz önünde bulundurulması gerekir.

Sonuç ve Değerlendirme

Muhtâr es Sekafî 66/685'de Kûfe'yi ele geçirmiş ve iktidarı 67/687'de öldürülmesiyle son bulmuştur. Ardında, hem kendisi hem de taraftarları hakkında İslâm dininin itikadi sınırlarını zorlayan bir takım gâfî davranışlarda bulunduğu dair iddialar bırakmıştır. Çalışmamızda bu iddialardan bazıları incelenmiştir.

Muhtâr es-Sekafî hareketindeki gâfî unsurlar, günümüzde Gâliyye denilince

¹⁰⁸ Taberî, *Târîh*, 6/85. Geniş bilgi için bk. Kurnaz, *Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî*, 201-210.

¹⁰⁹ Taberî, *Târîh*, 6/103-104.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/334-335. Belâzürî buradaki kişinin Muhtâr olduğunun söylendiğini de kaydetmiştir. bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/439.

¹¹¹ Taberî, *Târîh*, 6/104. Belâzürî aynı ismi Abdullah b. Sevb olarak kaydetmiştir. bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/438-439.

¹¹² Belâzürî, *Ensâb*, 6/445. Benzer ifadelerin Abdullah b. Abbas tarafından da kullanıldığını bildiren rivayetler bulunmaktadır. Ancak Abdullah b. Abbas'ın Muhtâr hakkında birden fazla müspet ifadesi de aktarılmaktadır. bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/445.

akla gelen tanımlamanın birkaç konu hariç neredeyse dışındadır. Bazı kişilerin göstermiş olduğu gâfî davranışlar, genel Şîî akidesindeki içeriğe sahip değildir. Kûfe'de, Muhtâr hayatta iken Gulât hakkında bir epistemolojisi olan, sınırları belli bir yapıdan bahsedilememektedir. Muhtâr es-Sekâfî hareketindeki gâfî davranışlarda bulunan kimseleri aktaran rivayetlerde geçen gâfî teriminin raviye mi yoksa müellife mi ait olduğu konusunda şüpheler vardır. Muhtâr hayattayken taraftarlarından bazılarının gâfî kelimesiyle zikredilmesi, o dönemde tekâmülünü tamamlamış Gâliyye'nin varlığına işaret etmemektedir. Muhtâr es-Sekâfî hareketindeki gâfî davranışlarda bulunan bu kimselerle sıradan Hz. Ali yanlıları arasında bir ayırım vardır. Sıradan Hz. Ali yanlılarının duruşu daha siyasi iken gâfî davranışlarda bulunan kişilerin mevcut siyasi tavra gnostik düşünceleri ekleme temayülleri bulunmaktadır. Gâfî davranışlarda bulunan sınırlı sayıdaki kimselerin Kûfe'de yaşayan ve Şîa'nın ilk nüveleri olarak tanımlanabilecek kesim tarafından Muhammed b. Hanefiyye'ye şikâyet edilmiş olması esas itibariyle bu kimselerin öncelikle Hz. Ali yanlılarını rahatsız ettiğini ve durumun her şeyden önce Hz. Ali taraftarları arasında bir iç mesele olduğunu göstermektedir.

Muhtâr hakkındaki gâfî davranışların en önemlilerinden bir tanesi bedâ inancıdır. Bu düşüncüyü ilk dillendirenin Muhtâr yahut Muhtâr taraftarlarından gâfî olarak ismi anılan Abdullah b. Nevf olduğu kaydedilir. Muhtâr'ın Abdullah b. Nevf'ten teberrî ettiğini bildirdiği rivayet edilmekle birlikte taraftarları arasındaki bu kimselere karşı bir tedbir aldığı da görülmemektedir. İmamların masumiyeti gibi h. 1. asrın üçüncü çeyreğinde bulunmayan bazı itikatların da Muhtâr taraftarları arasında dillendirildiğini bildiren rivayetler vardır. Yine, Muhtâr'ın güvercin suretinde meleklerle desteklendiğine dair iddialar bir takım şüpheler barındırmakla birlikte kaynaklarda yerini almıştır. Sözü edilen hadisenin halk arasında yer alması için Muhtâr'ın özel bir gayrette bulunduğu iddiasını destekleyecek rivayet bulunmamakla birlikte Muhtâr'ın bu tarz bir anlaşımadan rahatsızlık duymadığı görülmektedir. Nitekim onun bu davranışı zamanla kendisi aleyhinde olmak üzere tarihte yerini almıştır. Muhtâr'ın zafer vadeden konuşmaları, onun gabya muttali olması meyanında yorumlanmıştır. Ancak Muhtâr'ın bu yanlış anlamaları düzeltme yoluna gittiğine dair bir rivayetin bulunmaması, onun mevcut durumdan çok da rahatsız olmadığını göstermektedir. Bazı rivayetler ise kurgu olduğu veya geçmişe dönülerek yeniden oluşturulduğu hissi uyanmaktadır. Muhtâr'ın Cebrâil ve Mîkâil ile görüştüğünü bildiren Rifâa b. Şeddâd'ın belli bir siyasi çizgide olmadığı ve ölmeden önce Muhtâr saflarına geçtiği ve bu safta savaşarak öldüğü görülmektedir.

Muhtâr'ın muhaliflerinin Muhtâr hayattayken ona yönelttiği eleştiriler esas itibariyle burada dikkat çeken anlama noktası olmuştur. Muhtâr Kûfe'yi ele geçirdikten sonra kendisine muhalif olmasına rağmen şehir eşrâfıyla iyi ilişkiler kurmuştur. Bu dönemde eşrâftan Muhtâr veya taraftarlarına yönelik gâfî davranışlarda bulunulduğu yahut gâfî davranışlarda bulunanlarla organik bir bağı olduğu yönünde bir eleştiri yönlendirildiği görülmemektedir. Muhtâr'ın Kûfe iktidarının ilk yıllarında etrafında toplanan kesim Hz. Ali taraftarlarından oluşmak-

tadır. Bu dönem; eşrâfın Muhtâr yönetimine yönelttiği eleştirileri arasından mevâlîye tanınan haklar bir tarafa bırakıldığında Muhtâr'ın hem kendi taraftarları hem de muhalif kanat tarafından kabul gördüğü bir zaman dilimidir. Sonraki süreçte özellikle mevâlîye tanınan haklardan rahatsız olan eşrâfın isyanı ve bu isyanın şiddetle bastırılmasının ardından hayatta kalanların bir kısmının Basra'ya gitmesi, diğer kısmının ise Muhtâr yönetiminden uzaklaşması neticesinde Muhtâr, çevresinde, içlerinde gâfîlerin de bulunduğu bir kesimle baş başa kalmıştır. Muhtâr'a yöneltilen gâfî davranışları aktaran rivayetler genelde bu döneme aittir. Önceki dönemlerdeki gâfî sayılabilen bazı davranışları aktaran rivayetler bazı problemleri barındırmaktadır.

Eşrâf, Muhtâr'a belli gerekçelerle isyan çıkarmış ve bu gerekçelerin içerisinde itikadi tutum ve davranışlara yer vermemişlerdir. Eşrâf, Mus'ab'a gittiğinde orada benzer bir dille mevâlî politikalarından duydukları rahatsızlıklardan bahsetmişlerdir. Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra taraftarlarını esir olarak almışlar ve bu esirler hakkında yaptıkları konuşmalarda itaatsizliklerine vurgu yapmışlardır. Neticede İslam Tarihi ve İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında yer alan Muhtâr hareketine yöneltilen ithamların önemli bir kısmının soru işaretleri barındırdığı görülmüştür.

Kaynaklar

- » *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*. Müellifi Meçhul. thk. Abdülazîz ed-Dürî, Abdülcebâr el-Mutallibî. Beyrut: Dâru't-Talîa, ts.
- » Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Evâil*. Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408.
- » Avcu, Ali. *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulat-ı Şia*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- » Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyâni'l-firkati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1397/1977.
- » Belâzûrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Suheyl Zekkâr-Riyad Zirikîf. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- » Benli, Yusuf. "Keysâniyye Tarihinde Nusaybin "Haşebiyye Devleti" Döneminin Aydınlatılması Üzerine Bazı Düşünceler". *EKEV -Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler-* 9/24 (2005): 233-252.
- » Büyükkara, Mehmet Ali. "İslam Mezhepler Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar". *İslâmî Araştırmalar* 19/2 (2006), 257-271.
- » Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâhu tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987/1407.
- » Çelik, Yılmaz. "İlk Dönem İslâm Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem". *Dergi Abant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 8/1 (2020), 77-102.
- » Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbârü't-tivâl*. thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1380/1960.
- » Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn vehtilâfû'l-müsallîn*. 2 Cilt. thk. Naîm Zerzûr. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005.
- » Hind Gassân Ebû's-Şa'r. *Hareketü'l-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî fi'l-Küfe*. Amman: Câmiatü'l-Ürdiniyye, 1983.
- » İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed. *el-İkdü'l-ferîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.
- » İbn A'sem, Ebû Muhammed, Ahmed el-Kûfî. *el-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1411/1991.
- » İbn Hacer el-Askalâni, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd ve Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- » İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1403.
- » İbn Nemâ, Ca'fer b. Ebû İbrâhîm Muhammed b. Ebû'l-Bekâ Hibetullâh el-Hillî. *Risâletü*

- zevbi'n-nüzzâri fi şerhi ahzi's-sâr. b.y. ts.
- » İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
 - » İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Küttâb, 1992.
 - » İbn Miskeveyh, Ebü Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb. *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. İran: Serveş, 2000.
 - » İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.
 - » İbn Sellâm el-Cumâhî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim. *Tabakâtü fuḥūlî's-şu'arâ*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir. Cidde: Daru'l-Medenî, ts.
 - » İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1417/1997.
 - » İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe(Ahbârü's-sahâbe)*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1989/1409.
 - » İsferyânî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed. *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyizi'l-firkatî'n-nâciye ani'l-fırakı'l-hâlikîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hüt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
 - » Keşşî, Ebü Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî. *Ricâlü'l-Keşşî*. thk. Ahmed el-Hüseynî. Kerbelâ: Müessesetü'l-A'lemî, ts.
 - » Korkmaz, Siddîk. *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
 - » Kurnaz, Yasin. *Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin Hayatı, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
 - » Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayın, ts.
 - » Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber. *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997/1417.
 - » Neşvân el-Himyerî, Ebü Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Yemenî. *el-Hürü'l-în*. thk. Kemal Mustafa. Kahire: Mektebetü'l-Hançî, 1948.
 - » Nevbahtî, Ebü Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî. *Firaku's-Şî'a*. thk. Hellmut Ritter. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1350/1931.
 - » Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîilîği*. İstanbul: Endülü's Yayınları, 3. Basım, 2017.
 - » Onat, Hasan vd. (ed.). *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2018.
 - » Öz, Mustafa. "Galiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
 - » Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Halep: Müessesetü'l-Halebî, ts.
 - » Şenzeybek, Aytekin. "Muhtâr es-Sekafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 15/2 (2015), 343-370.
 - » Taberî, Ebü Câfer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
 - » Tûsî, Ebü Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî. *Ahbârü ma'rifeti'r-ricâl*. tsh. Hasen el-Mustafâ. Tahrân: y.y. 1347.
 - » Yakübî, Ahmed b. Ebü Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kübî*. b.y. y.y. ts.
 - » Yavuz, Yusuf Şevki. "Gulûv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/192-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
 - » Yüksel, Ahmet Turan. *Abdullah b. Ömer (Hayatı ve Şahsiyeti)*. Konya: İdeal Ofset, 2004.
 - » Yüksel, Ahmet Turan. *İhtirastan İktidara Kerbelâ*. Konya: Yediveren Kitap, 2001.
 - » Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mecmûatün mine'l-Mühakkıkîn. Darü'l-Hidaye, ts.
 - » Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnâût. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1980/1405.